

ידי ששקייט

2003, 30/10

מקבלים היום האמנים ה"יהודיים", שבעבר נדחו לשולי עולם האמנות הישראלית, חיבוק אוהד. השינוי הגדול ביחס לעיסוק ביהדות, שהחל כבר לפני כשני עשורים, אינו ייחודי לעולם האמנות אלא הוא מושפע, כמובן, מהאווירה השלטת בקרב האליטה התרבותית בישראל ומהפיכת "ארון הספרים היהודי" לנושא מרכזי בשיח שלה. באווירה "יהודית" זו, שנראית כהולכת וגוברת, משתתפת אפילו תנועה חילונית מובהקת כמו ה"שומר הצעיר". בחוברת התנועה מן החודשים האחרונים נוסחו מטרות התנועה, כך שאחת מהן כיום היא "לחנך לאדם המעורה בתרבות היהודית ויוצר בתוכה". ברוח זו, כאשר עשרים אלף אנשי השומר הצעיר יתכנסו בסוף יולי ב"שומריה" – אירוע המתקיים מדי עשור מאז הקמת התנועה – יועלה בפניהם מופע שספק אם שכמותו יכול היה לעלות בעבר: נציגי השכבות הבוגרות ישחקו בהצגה המבוססת על תכנים שונים מן התלמוד.⁴

יהדות במקום ציונות

בתקופת היישוב לפני קום המדינה נטו מבקרי האמנות בארץ להתייחס בעיקר לאמנות אירופאית כללית. זאת, לעומת מבקרים יהודיים בחו"ל, שכתבתם עסקה בחיבור שבין התרבות האירופאית ליהדות ולתרבות העברית.⁵ תנועת ההפשטה הישראלית, "אופקים חדשים", שנוסדה עם קום המדינה, תרמה גם היא רבות לדחיית העיסוק ביהדות לשולי קאנון האמנות

"על רקע המגמה הנאו-יהודית החדשה באמנות, יש לתהות לאן מועדות פניה של האמנות בישראל".
דוד שפרבר סוקר את העיסוק המוגבר של אמנים ישראלים ב"הדות", מבקר את איכותו, ומקונן על היעדרה של יצירה יהודית מודעת

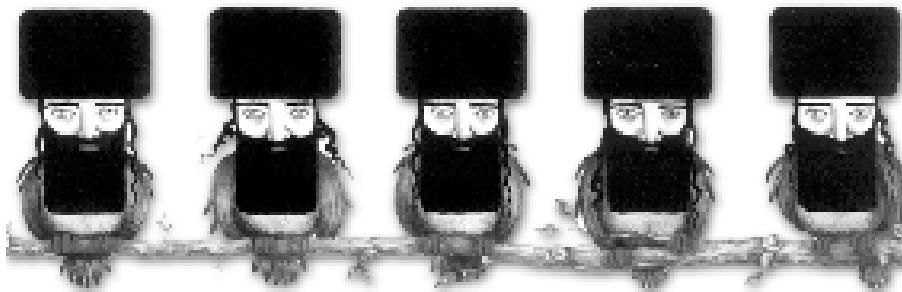
דוד שפרבר

מרדכי ארדון, לדוגמה, אשר רטרוספקטיבה של יצירתו מוצגת בימים אלו במוזאון ישראל ובמוזאון תל אביב לאמנות, זכה להכרה בינלאומית רחבה, אך לא קיבל עד לאחרונה את תשומת הלב הראויה לו בארץ. בשנות השמונים החל להתפתח קול סגנוני חדש של אמנים המבקשים לקשר בין האמנות הישראלית לבין היהדות, קול אשר התקבל הפעם על ידי הממסד האמנותי. דוגמה בולטת לשינוי בעמדת הממסד הוא מאמרה של שרה בריטברג-סמל: "דלות החומר כאיכות באמנות הישראלית" שנכתב בשנות השמונים.² מאמר זה, שהיה לאחד מהטקסטים המרכזיים בשיח הפרשני של האמנות הישראלית, קישר בין האמנות התל אביבית החילונית של רפי לביא ותלמידיו, לבין ההיבט הא-אסתטי, הלא-מטריאלי, שבמורשת היהדות. תזה זו, על אף שזכתה לביקורת חריפה,³ מדגימה את ההתפייסות הגוברת, משנות השמונים ואילך, של עולם התרבות הישראלי-חילוני עם מקורות היהדות. באקלים רוחני זה

"עוד תערוכה בגל תערוכות היהדות שפוקד את חללי התצוגה", מעירים מבקרי האמנות ברשימותיהם חדשות לבקרים; "הזהות היהודית בסימן התאוששות לא-מרוסנת", כותבת המבקרת ואוצרת האמנות שרה בריטברג-סמל בגיליון "סטודיו" האחרון; וגם התערוכה "קולקציה יודאיקה", של זויה צ'רסקי, אמנית בוגרת בצלאל שעלתה לארץ מאוקראינה, זוכה לתשומת לב רבה.

"התופעה החדשה" הזו, של אמנים ישראלים שיוצרים אמנות המביעה קשר עם עולם היהדות, הוצגה לאחרונה לציבור הרחב על ידי דליה מבורך ודניאל דותן בסרטם: "לא תעשה לך פסל – המהפכה", שהוקרן בערב חג הסוכות שעבר בערוץ 2, והיא העומדת במרכזו של הפרק השני בסדרה: "מקום תחת השמש" שיצרה רונית וייס-ברקוביץ, אשר הוקרן באותו ערוץ באפריל השנה.

לאחרונה התפרסם מאמר-מניפסט של החוקרת שרה חינוסקי בכתב העת "תיאוריה וביקורת", ובו היא מתארת את האמנות המקומית כמאמצת זהות לא-לה, ומציעה בהקשר זה לבדוק את האמנות היהודית שנוצרה בגולה, אמנות שהושפעה והשפיעה על סביבתה, ועם זאת ניכר בה רצון אתי עמוק לשמר את היהדות.¹ לאמיתו של דבר, היהדות העסיקה יוצרים רבים בארץ עוד מתקופת 'צלאל', אלא שאותם יוצרים נדחקו בתקופתם לשולי עולם האמנות הישראלי.

זויה צ'רסקי, מתוך התערוכה 'קולקציה יודאיקה', גלריה רוזנפלד, תל אביב 2003

דוד שפרבר הוא עורך התמונות בדעות ותלמיד במחלקה לתולדות האמנות באוניברסיטה העברית.

גיא זילברמן, מתוך המיצב woody בגלריה גורדון, תל אביב 2003

הישראלית, יחד עם נושאים רבים אחרים, כמו שואה וריאליזם חברתי. התנועה ראתה עצמה כראש-חץ נאור לשפה הציורית המופשטת, הבינלאומית והמתקדמת, שהייתה ניגוד קיצוני למה שחבריה ראו כצרות-אופק לוקאלית. דומה שהיה בכוחה של תפיסה זו, שקנתה אחיזה בעולם האמנות המקומית, לדחוף לשוליים אפילו אמן חשוב כמארק שאגאל, אילו היה יוצר בקונטקסט הישראלי. למעשה, הקישור בין שאגאל למדינת ישראל שהוצג לאחרונה בתערוכה "שאגאל בישראל" (מוזיאון ישראל, 2003), יש בו ניסיון ליצור ניכוס ישראלי ציני ורטוראקטיבי של הצלחתו הרבה באירופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. האמנים הישראליים שכן עסקו ביהדות בתקופת ראשית המדינה, גילו פן אנטי-לאומני מובהק (אדון, שטיינהרט).⁶ והנה, אותו קשר בין יהדות לבין אנטי-לאומיות הוא שמחבר גם את האמנים העכשוויים לאמנות הנאו-יהודית שעליה נסבה רשימה זו.

בשנים האחרונות הופנתה ביקורת הממסד האמנותי כנגד הציור של תנועת "אופקים חדשים". ציור הנוף, שהיה מרכזי בתנועה זו, אינו נתפס עוד כביטוי ליצירת ציור מודרני אלא כביטוי לכיבוש הצינוני של הארץ, תוך הדגשה של מחיקת ההיסטוריה האחרת. האור הקסום של הארץ, כמו גם נופה כפי שהוא מוצג בציורים, נתפס כדבר המשקף את מבטו של הזר – האוריינטליסט והקולוניאליסט. ההפשטה, אם כן, נתפסת לא כפרייקט מודרני במסגרת מדינה מודרנית אוניברסלית, אלא כהתעלמות בוטה ממצאות מקומית בעייתית.⁷

נדמה שהמבט הפוסט-צינוני והבחינה המיוחדת של מיתוסים ישראלים באמנות העכשווית, יחד עם העיסוק המחודש במקורות היהודיים, הוא חלק מתהליך משבר זהות וחיפוש שורשים המבטא חוסר נחת מהמצב הנוכחי. כמו האמנות היהודית במאה התשע-עשרה שצמחה מתוך געגועים לעבר הפשוט והטהור ועל רקע תפיסות עולם משתנות, כך מביא גם היום העולם שהולך ונחלץ מן הזהות הישנה, לחיפוש דרך, ותוצאתו – "רנסנס יהודי" וחזרה נוסטאלגית לדימויים מן העבר, המוצאים את ביטויים גם באמנות העכשווית.

באירופה. הצבר הצייר כתמיר, בלונדיני, תכול עיניים. דברים אלו נכונים גם לחברה העכשווית בישראל: מאירה וייס (סוציולוגית ואנתרופולוגית מן האוניברסיטה העברית) מראה בספרה האחרון, "הגוף הנבחר",⁸ כיצד מפקחת החברה בישראל על הגוף. הגוף הרצוי הוא זה שחופף לאותה דמות בריאה נפשית וגופנית שעוצבה באתוס הצינוני. מיונם של גופים מתרחש בנקודות שונות בחיי כל ישראלי: בטרומ הלידה, בלידה, בצבא ובמוות. מדינת ישראל עומדת בראש הסולם העולמי בבדיקות טרום היריון ובבדיקות במהלך ההיריון, שנועדו לוודא את בריאות העובר. האמנים, אם כן, חוזרים עתה לדימוי היהודי הישן כביקורת על הפרייקט הצינוני ועל השאיפה ליצור דור של "יהודים חדשים".

בנוסף לכך, מתעורר בתקופה האחרונה, לצד המחאה על מחיקת הזהות המזרחית על ידי הצינונות, דיון בזהות האשכנזית שהושארה מאחור. לא "מנדלי מוכר ספרים" אלא אושוויץ ומידנק הם סמליה המרכזיים של תרבות אשכנז בשיח הישראלי. העיסוק של אמנים בדמות האשכנזי, אם כן, קשורה אולי גם לשיח התרבותי הגובר מאוד בשנים האחרונות שמתעסק בתרבות אשכנז כחלק מהביקורת הפוסט-צינונית ומהשיח הרב-תרבותי בישראל.¹⁰

פרספקטיבה נוספת העומדת ביסודן של התערוכות היא שאלת ה"אחרות" והיחס אליה. היהדות מאפשרת לאמנים לעסוק בהגדרת זהות דרך ה"אחר". הדבר בולט בתערוכה "הללויה" בהחלטה של אוצר התערוכה, אמון יריב, לשלב את העבודות המוצגות לתערוכה אחת. לצד עבודתו של יוסף קריספל העוסקת במוטיב היהודי של "ארבעת הבנים" מן ההגדה (-אליה אשוב להלן), מוצגת עבודת וידיאו של ליאור וטרמן בשם: "פקפק", המציגה מבט זר על העיר תל אביב. בעבודה זו, נראה נער יפני רוכש אצל שוחט יהודי תרנגולת ומסותבב איתה בתל-אביב. עבודה זו מעלה תחושת זרות כלפי אותה סביבה מוכרת. תחושה דומה מעוררת, כנראה, ההגדה והדמות היהודית. גם הצייר רועי רוזן ב"ז'וסטין פרנק" עוסק באחרות. רוזן משתמש באסטרטגיה פוסט-מודרנית של המצאת דמות ושזירת תולדות חייה באירועים שאכן קרו.

אבחן להלן כמה תערוכות המדגימות את העיסוק ביהדות בקרב אמנים צעירים בתקופה האחרונה. במרכזן של תערוכות אלו עומדת הפרספקטיבה הישראלית המבקרת את "שלילת הגלות" הצינונית.⁸ האמנים המציגים בהן שבים לדמותו של היהודי הגלותי ומחפשים את הקשר בינה ובין הסטריאוטיפ האנטישמי. העיסוק החדש ב"גוף" היהודי, זה שנתפס בעבר כ"נשי" על ידי יהודים ואנטישמים כאחד, הוא ערעור על תרבות הגבורה והגבר הישראלי, ובכלל זה על הפטריארכליות. באופן פרדוקסאלי, הופנמה בעבר התפיסה האנטישמית על ידי היהודים עצמם ועיצבה את התפיסה העצמית שלהם ואת מאגר הצורות החזותי ששימש לכינון זהות היהודי. מאגר צורות זה מהעבר היהודי, עמד במרכזן של התערוכות "קולקציה יודאקה" ו"הללויה", העושות שימוש בדמות היהודי בעלת המאפיינים האנטישמיים. גם הדמות הבדויה של רועי רוזן בתערוכה: "ז'וסטין פרנק" (שם) התערוכה הוא שמה של הדמות שיצר רוזן). היא קומבינציה של יהדות ומיניות בוטה, אשר נוצרה מתוך מודעות לכך שיושב בית המדרש היהודי-גלותי – גבר בעל מאפיינים הנתפסים כנשיים – עומד בסתירה להבחנה הבינארית המקובלת בין גבר לאישה.

נראה שביסוד הביקורת שמבטאות התערוכות הללו עומדת התובנה כי התפיסה הצינונית שאפה ליצור דור חדש, כאנטיזה לדור הסבים. "היהודי החדש" נועד לממש את חזון היהודי הלוחם ואיש האדמה השזוף והבריא, או במונחים יהודיים: הגוי. דימוי הצבר נרקם – כפי שכבר צוין בעבר – תוך אימוץ רבים ממושגי הדגם 'הארי'

הדמות הנשית שהוא בודה, "פרנק", בנויה כתמצית ה"אחרות" בכל אשר תלך. יהודיה באירופה הנוצרית, אישה אמנית בין אמנים גברים, אמנית לא-ציונית בין אמנים ציוניים. דוגמה מעניינת נוספת לבחינת העצמי דרך פרספקטיבת ה"אחר", מובאת בידי דוד וקשטיין: באחת מתערוכותיו עסק האמן בהענקת קריסטורות ערביות של דמות היהודי, עיבודן והמרתן ל"יצירות אמנות".¹¹ בעבודות אלו הוא כאילו שואל: "אם הם רואים אותנו כך, מה אנו באמת?" וזאת תוך שהוא מדגיש את ההומור העצמי, ההפכפכיות, הציניות והקורבניות המאפיינת את היהדות שאליה הוא מתחבר.

העגלה הריקה

בחינת התערוכות והעבודות שסקרנו מעלה את השאלה האם לפנינו "רנסאנס יהודי", או שמא לא מדובר אלא בביטוי למרחק שבין סצנת האמנות לבין העולם היהודי, ובהתפרצות של תפיסה יהודית פשטנית גרידא בקרב אמנים צעירים. כגודל ה"אחרות" שבה מתבוננים האמנים ואותה הם בוחנים, כן רבה זרותם של צעירים אלו אצל העולם היהודי. עיסוקם ביהדות מוביל בדרך כלל לעולמות חרבים, לאנטישמיות ולשואה. לא רק האמנים הצעירים נגועים בגישה על פיה חורבן ויהדות

קורבנית מסכמים את כל מה שיש לעולם היהודי להציע – גם כאשר אנו מתבשרים על פסטיבל סרטי יהדות בסינמטק כדאי תמיד להיות מוכנים מראש לסרטי שואה ותו לא. כפי שהעיר כבר דן מירון, המורשת היהודית הולכת ומתרחקת מאתנו דווקא בשל עודף העיסוק באנטישמיות.¹² קסם העיסוק ב"חור השחור" של השואה עומד כתריס מוגף בפני כל חבלי הקסם של חיי היהודים ותרבותם. העיסוק המועט באנטישמיות ושואה שהיה מקובל בעבר, ביטא לא פעם דווקא את הרגישות ואת תפיסת הנושא כקשה וככזה

שאינ לגעת בו נגיעה לא-זהירה. העיסוק פורץ המחסומים בשואה ובאנטישמיות בתקופה האחרונה,¹³ מבטא לפעמים, כדברי דן מירון, דווקא "התנשאות שחצנית המתגלית מחד-גיסא

רועי רוזן, ז'וסטין פרנק – "פראנקומס", מתוך התערוכה במוזיאון הרצליה

בפטרונות כלפי 'היהודי הגלותי', הנהפך לנושא לאידיאליזציה ולמושא מניפולציה במלחמת תרבות עכשווית, אשר לו – ליהודי עצמו – אין בה שום חלק".¹⁴

גם המגמה שהפכה למתכון ידוע של עמותות ומוסדות רבים למדעי היהדות – "זו שלוקחת בליל פוליטיקליקורקט של יוצרים מתחומים שונים, בדרך כלל חילוניים, בוחרת להם נושא מקראי או מדרשי פתוח ועכשווי, ויוצרת דיון ולימוד מודרך, שאמור להסתיים בפרץ של יצירה

יהודי",¹⁵ גם היא לא תרפא את שבר הניתוק מן המורשת. התערוכה "כיסוי וגילוי"¹⁶ מבית מדרשו של מכון שכטר ללימודי היהדות – פרי לימוד משותף של אמנים, סופרים ויוצרים שונים במשך שנה שלמה – הניבה בעיקר פרי של אמנות פוליטית, אשר בינה לבין יהדות קשר רופף בלבד.¹⁷

בעייתי יותר הוא השימוש הפנים-אמנותי בנכסי יסוד של האמנות היהודית, ללא הכרתם והבנתם. בדף לעיתונות שהוציאה גלריה גורדון לרגל התערוכה "הללויה" מתוארת יצירתו הנזכרת של יוסף קריספל, אמן בוגר בצלאל צעיר ומוכשר. בעבודה ארבעה ציורים גדולי-ממדים, המבוססים על ארבעת הבנים שצייר האמן הציוני-אמריקאי ארתור שיק (Arthur Szyk) בהגדת הפסח שלו. בהדועה לעיתונות צויין כי האמן לקח את הדמויות מתוך הגדה של "אמן יהודי עלום שם". זהותו של האמן המקורי יכולה להיתפס כמרכזית בפיצוח משמעות יצירה זו, העוסקת במאפיינים האנטישמיים שהופנמו אפילו על ידי הציונים. אבל אפילו אחד מבין המבקרים ואף לא אוצר התערוכה, לא העיר על הטעות בשעה שהתערוכה הוצגה;¹⁸ מסתבר כי איקונוגרפיה של הגדות אינה תחום נאה להתגדר בו.

יש להצטער שעולמות בעלי "עגלה

יהודית מלאה" יותר כמעט ולא עוסקים באמנות. אף שבעשור האחרון גובר העיסוק בתחום בחברה הציונית הדתית, הרי שכללל החברה הזו היא חברה תכליתית וחסרת חופש יצירה מכדי שיעסקו בנותיה ובניה באמנות במובן המודרני של "אמנות לשם אמנות". בחברה שבה אפילו את רעיון לימוד "תורה לשמה" זנחו לטובת "חשוב ללמוד כדי שגם לנו יהיו גדולי תורה משלנו" (כנגד העולם החרדי), אין מצע לעיסוק באמנות "לשמה"; לכל היותר ילמדו הבנות קולנוע ב"מעלה" (בהקרנת סרטי הגמר של בוגרי "מעלה"

מערכת **דעות**

ותנועת
נאמני תורה ועבודה
מברכות את

ד"ר גילי זיוון

מנהלת מרכז יעקב הרצוג

ואת

שרון לשם זינגר

ממדרשת "קולות בנגב"

על קבלת פרס ליבהר
לסובלנות ופתיחות תרבותית
לשנת תשס"ג

1991; "שיקוף הרוע: דימויי נאציזם באמנות החדשה", המוזיאון היהודי, ניו יורק, מארס 2002. וכן התערוכה "שנות פלא" המוצגת לאחרונה בברלין.

14. לעיל, הערה 11, עמוד 118

15. אלברט סויסה, "במסגרת", כל העיר, 31.1.2003.

16. משכנות שאננים ירושלים, דצמבר 2002, אוצר: נפתלי גליקסברג.

17. עובדה זו הוצגה מאוד בקטלוג התערוכה. ראו דנה גילמן, "מגלה טפחיים", הארץ, גלריה, 2003. 1. 14.

18. ראו לדוגמה, דנה גילמן, שובם של ארבעת הבנים, הארץ, גלריה, 2002. 30.1.2002. הטעות תוקנה מאוחר יותר בהודעה לעיתונות, ובכתבה שנכתבה על התערוכה בגליון "סטודיו" האחרון.

19. ראו על כך, גלעד מלצר, "ערוצים" ידיעות אחרונות, 10.1.2003.

20. בעניין זה ראוי להזכיר את התלבטויותיה של זוהה ביחס לאמנות ימנית פוליטית (שכמעט לא קיימת בישראל), כפי שתוארו בראיון עיתונאי שפורסם במוסף התרבות של מעריב: "אז או קיי, יש להם דעה אחרת משלי, אבל אם אני כל כך דמוקרטית ביחס לפלסטינים, למה אני מוחקת את האנשים האלה? גם הם קיימים. הנה פשיזם ואנטי-פשיזם שהם בעצם בדיוק אותו דבר – שני צדדים של אותו מטבע".

האמנותי (הפרטי).

על רקע המגמה הנאר יהודית החדשה באמנות, יש לתהות לאן מועדות פניה של האמנות בישראל. אולי המפגש בין יהדות ואמנות הוא רק אופנה חולפת ללא עתיד, אך אולי התאווה לשורשים הניכרת באמנות העכשווית תיזכר פעם כתור הזהב של האמנות היהודית בארץ ישראל. ומעל לכל זאת עומדת השאלה, אם יש במגמה החדשה צעד לקראת רב-תרבותיות ושבירת ההגמוניה בסצנת האמנות הישראלית, או שמא התופעה תשתלב לה עם הזמן "במיטת הסדום של האמנות הישראלית", זו שעמידה בתקן כזה או אחר היא תכונתה העיקרית. ²⁰

יוסף קריספל, מתוך העבודה "ארבעה בנים" (פרט), על פי ההגדה לפסח של האמן ארתור שיק

1. שרה חיינסקי, 'עניינים עצומות לרווחה: על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלית', תיאוריה וביקורת 20 (אביב 2002), עמודים 57-86.
2. פורסם לראשונה בקטלוג התערוכה דלות החומר כאיכות באמנות הישראלית, מוזאון תל-אביב, 1986, אצורה: שרה בריטברג-סמל.
3. שרה חיינסקי, 'שתיקת הדגים, מקומי ואוניברסאלי בשיח האמנות הישראלי', תיאוריה וביקורת 4 (סתיו 1993), עמוד 118.
4. על פי אפרת שלום, 'השומר-הצעיר שומר שבת', הארץ, גלריה, 17.3.2003.
5. ראו גרסיאלה טרכטנברג, 'בין בורגנות לאמנות פלסטית בתקופת היישוב', סוציולוגיה ישראלית, כרך ד' מס' 1, (2002), עמוד 17.
6. אברהם לויט, 'האמנות הישראלית בדרך למקום אחר', תכלת 3 (1998), עמוד 107.
7. על פי דברים שכתבה אלן גינתון בתערוכה "הגובה של העממי", מוזיאון תל אביב לאמנות, 2002.
8. על שלילת-שלילת הגלות' ראו אמנון רו קרקוצקי, 'גלות בתוך ריבונות: לביקורת שלילת הגלות בתרבות הישראלית', תיאוריה וביקורת 4 (סתיו 1993), עמודים 23-55; שם, גיליון 5 (קיץ 1994), עמודים 113-132.
9. Meira Weiss, *The Chosen Body: the Politics of Body in Israeli Society*, Stanford California, 2002.
10. ראו אפרת שלום, עוד באירופה, הארץ, גלריה, 2003. 16.5.
11. גלריה טל אסתר, אוקטובר 2002. על נושא זה ראו אריה Stav, *Peace: The Arabian Caricature, a Study of Anti-Semitic Imagery*, Jerusalem 1999.
12. ראו דן מירון, "מול דמועת התנין", אפס שתיים, 2 (חורף תשנ"ג), עמודים 106-114.
13. כמו בתערוכות הנדונות כאן, ולכן יש להוסיף גם את התערוכות: רועי רוזן, "חיה ומות כאווה בראון", מוזיאון ישראל ירושלים, סתיו

מהשנה האחרונה הציגו רק נשים), כמין תשובה "פמיניסטית" לכיבוש הקצונה הזוטרה בצה"ל על ידי בני המכירות, וגאולת התקשורת מידי "התשקורת השמאלנית". חוסר ההבנה הבסיסי ביחס לשדה האמנות העכשווי ותוצריו, הנפוצה מאוד בקרב הצינונות הדתית, הודגם בצורה מביכה מאוד בביקורת שהעלתה ליאורה מינקה – חברת מועצת העיר תל-אביב מטעם המפד"ל ויו"ר תנועת "אמונה" בישראל – על תערוכתה של צ'רקסקי. מינקה יצאה "בקריאה נרגשת ודחופה לעשות כל מאמץ לאסור את הצגתה של תערוכה המורכבת כל כולה מאובייקטים ומושגים שנושאים במובהק אופי וסממנים אנטישמיים וגזעניים [...] אין זה מתקבל על הדעת שרשויות החוק והשלטון יתירו להציג ולמכור בתוככי העיר העברית הגדולה את שלל מוצריה הטמאים וההתמהוניים".¹⁹ בקשה לצנזור מעין זה משקפת לא רק חוסר הבנה בסיסי ביחס למשמעות הביטוי האמנותי העכשווי וגבולותיו, אלא גם עיוורון ביחס למקומה של הצנזורה בעולם המסחר